

IKONICITA A ARBITRÁRNOSŤ V POSUNKOVOM JAZYKU

DARINA TARCSIOVÁ

TARCSIOVÁ, D.: Iconicity and Arbitrariness in Sign Language. *Jazykovedný časopis*, 56, 2005, No. 2, pp. 127 – 132. (Bratislava)

Sign language has been focused by linguists as one of the central interests for 40 years. All the professionals, working in this field are of the same opinion and it is that motor-visual modality of this kind of communication means inevitably results in certain differences. The question of iconicity and arbitrariness was in the concern of scientists as well because sign language itself used to be considered only as a complex of gestures which had been agreed in advance. In the sign language linguistics we can come across the classification of the signs into iconic and arbitrary. In our contribution we tried to present the results of the survey in which the tendencies from other sign languages have been confirmed. In our case we can speak about the relation 1:3 (25 % : 75 %) between iconic and arbitrary signs.

Komunikácia nepočujúcich osôb je predmetom intenzívnejšieho skúmania posledných 40 rokov. Rozoberajú sa rozličné aspekty tohto určite mimoriadneho komunikačného systému. V laickej, ale aj v odbornej verejnosti sa ešte stále objavujú úvahy o „pantomimickosti“, obraznosti, ľahkej zrozumiteľnosti a možnosti ľahko si osvojiť posunkový jazyk. Napríklad M. Groma – V. Dočkal (1992) uvádzajú, že A. van Uden nepovažuje posunkovú reč za formu realizácie osobitného jazyka aj preto, že posunky ako ideálne jednotky majú charakter obrazu. Podľa neho posunková reč nepoužíva charakteristické prvky jazyka, ako sú abstrakcia, metafora, analógia, ktoré poznáme z jazykov počujúcej populácie. A to je jeden z dôvodov, prečo sa chceme pozastaviť pri koreni tohto problému, pretože sa nazdávame, že ho možno vysvetliť všeobecnými poznatkami z lingvistiky.

Otázka povahy vzťahu medzi materiálnoú stránkou znaku a jeho ideálnym obsahom (vecou, ktorú označuje) bola podľa Š. Ondruša – J. Sabola (1987) predmetom úvah jazykovedcov už v začiatkoch gréckej filozofie. Zaoberá sa ňou náuka o znakoch – semiotika. Autori ďalej uvádzajú, že americký filozof Ch.S. Peirce rozlišoval podľa povahy vzťahu medzi označujúcim a označovaným tri druhy znakov:

Ikony, ikonické znaky, pri ktorých ide o faktickú podobnosť medzi signifikantom a signifikátom. Napríklad obraz zvierat zastupuje zvieratá, pretosama podobá.

Indexy, indexové znaky, pri ktorých je medzi znakom a označovaným vecná súvislosť, prirodzený príčinný vzťah: dym je znakom ohňa, horúčka je znakom choroby.

Symbols, symbolické znaky, pri ktorých medzi označujúcim a označovaným niet faktickej podobnosti (ako pri ikonických znakoch) ani vecnej súvislosti (ako pri indexových znakoch), ale spätosť medzi nimi je čisto inštituovaná, naučená, konvenčná.

V súčasnej lingvistike sú zaužívané termíny *ikonickosť* a *arbitrárnosť*, ktoré sa viažu na charakteristiku vzťahu medzi pomenúvaným a pomenovaním. Podľa Encyklopédie jazykovedy (1993, s. 186), ikonickosť je „v semiotike vlastnosť znaku, ktorého fyzická forma zobrazuje niektoré vlastnosti označovaného javu. Ikonickosť je bežná vo zvieracej komunikácii, ale v ľudskom jazyku sa vyskytuje skôr výnimočne (napr. v slovách *kukučka*, *kikiríkať*). Ikonické znaky sa častejšie vyskytujú v jazykoch, ktoré majú reduplikáciu.“ Arbitrárnosť je charakterizovaná ako „vlastnosť jazykového znaku spočívajúca v neexistencii priameho príčinného vzťahu medzi signifié a signifiant, medzi jazykovými formami a nimi označovanými javmi reality. V tom istom zmysle sa používajú termíny konvenčnosť alebo nemotivovanosť“ (op. cit., s. 68).

Ikonický vzťah je teda taký vzťah medzi pomenúvaným a pomenovaním, pri ktorom je znak podobný označovanej veci a jeho forma sa podobá na skutočný predmet alebo činnosť. Naopak znaky, ktoré Ch. S. Peirce označil ako *symbols*, nemajú s javmi, ktoré pomenávajú, žiadnu priamu súvislosť. Ide tu o arbitrárny, ľubovoľný vzťah. J. Sabol (1997) uvádza, že hoci je z hľadiska spoločenských funkcií jazyka rozhodujúca významová stránka jazykových jednotiek, je ona vždy pevne zviazaná s výrazovou, formálnou stránkou. Š. Ondruš – J. Sabol (1987) píše, že arbitrárnosťou sa v jazykovede nazýva nedostatok vonkajšej podobnosti (metaforickosti) a vnútornej vecnej súvislosti (metonymickosti) a niekedy sa arbitrárnosť nazýva aj nemotivovanosťou. Podľa nich nie je tento pojem správny, pretože vznik ikonického aj arbitrárneho znaku je vždy motivovaný, a to komunikačnými potrebami človeka. Na základe toho je dôležité si uvedomiť, že arbitrárnosť znaku sa týka iba vzťahu medzi označujúcim a označovaným, nie vzťahu medzi znakom a jeho používateľmi. Vzťah medzi znakom a jeho používateľmi je záväzný a normatívny.

Arbitrárnosť sa považuje za jednu zo základných vlastností každého prirodzeného jazykového systému, ktorá ho odlišuje od umelo vytvorených komunikačných systémov, pri ktorých sú znaky vytvárané cielene, nie náhodne (napr. dopravné značky). Podľa J. Sabola (1997) arbitrárnosť jazykového znaku nie je stopercentná. Existuje totiž celá oblasť tzv. onomatopatických slov, pri ktorých môžeme nájsť vzťah medzi zvukovou realizáciou

jazykového znaku (formou) a jeho obsahom. Ide o prípady zapojenia znaku na istý akustický signál z reality a jeho adekvátneho jazykového zachytenia (*čľup, žblnk, kikirík*).

Pri skúmaní posunkového jazyka ako systému znakov sa autori zaoberajú aj problémom vzťahu medzi materiálnou stránkou znaku (posunkom) a jeho ideálnym obsahom, pričom používajú termíny *arbitrárnosť* a *ikonickosť* tak, ako sme ich rozobrali vyššie. M. Groma – V. Dočkal (1992) upozorňujú na výskumy E. S. Klímu a U. Bellugiovej, ktoré ukazujú, že posunková komunikácia vo svojom vývoji prešla podstatnými zmenami smerom od ikonicity k arbitrárnosti. Preto sa pri klasifikácii posunkov hovorí o ikonických a arbitrárných posunkoch.

Ikonické posunky (obrazné posunky) sú také, pri ktorých môžeme nájsť vzťah medzi obsahom a formou. Treba si uvedomiť, že nie sú náhodné, sú pojмами, ktoré majú štandardnú podobu znaku. Sú konvencionalizované takisto ako arbitrárne posunky. Ich spôsob vyposunkovávania nemožno ľubovoľne meniť, tak ako v hovorenom jazyku nemožno označovať predmety, javy inak, než je to v danom jazyku ustálené. Ikonické posunky majú rovnako presne vymedzené formačné parametre (konfigurácia ruky, umiestenie, pohybové charakteristiky), ako ich majú posunky arbitrárne. V slovenskom posunkovom jazyku medzi ikonické posunky patria napr. PLAKAŤ, MÁVAŤ, VÁZA, MOTORKA, DÍVAŤ SA, STROM, BEŽAŤ, DÁVAŤ.

Arbitrárne posunky sú posunky, ktoré nemajú žiaden vzťah k fyzikálnej podobe predmetu, osobe alebo činnosti. Formačné parametre sú pri arbitrárných posunkoch nezávislé od reálneho predmetu, činnosti alebo osoby. Patria medzi ne napr. PRÍČINA, SLUŽBA, DÔLEŽITÝ, PODĽA.

Na základe viacerých rozsiahlych výskumov sa zistilo, že v jednotlivých národných posunkových jazykoch je pomer medzi ikonickými a arbitrárnymi posunkami asi 1:3, to znamená, že asi 25 % posunkov je ikonických a 75 % posunkov je arbitrárných (Braem, 1995).

Všetci autori zaoberajúci sa touto problematikou sa zhodujú v názore, že väčšia obraznosť posunkovej reči má primárne korene v jej vizuálno-motorickej modalite, ktorá dokáže vo väčšine prípadov lepšie napodobniť predmet alebo činnosť ako akustická modalita hovoreného jazyka, pretože využíva trojrozmerný priestor, poskytujúci lepšie možnosti na „vykreslenie“ jednotlivých činností alebo predmetov teda príčinou vzniku ikonických posunkov je kanál, ktorým sa prenáša jazyková informácia, a nie samotný posunkový jazyk.

Ako sme už spomenuli, arbitrárnosť je jednou zo základných vlastností znakov každého prirodzeného jazykového systému. Ak by to neplatilo aj v prirodzenom posunkovom jazyku, znamenalo by to, že nejde o jazyk so všetkými svojimi atribútmi. Ako sme už uviedli, arbitrárnosť lexikálnych jednotiek nie je len vlastnosťou jazykov počujúcich. Posunky na

vyššie uvedené pojmy a mnoho ďalších v slovenskom posunkovom jazyku sú také, pri ktorých sa ich význam nedá jednoducho odvodiť od formy posunku, sú teda arbitrárne.

Vo vývine posunkových jazykov dochádza stále k prirodzeným zmenám. Vo vzťahu k ikonícite je zrejmý trend nahradzovania ikonických posunkov posunkami arbitrárnymi. Miera obraznosti sa znižuje, posunky menia svoju podobu, nahrádzajú sa úspornejšími znakmi, v ktorých prevažuje alebo je výlučne zastúpená arbitrárnosť. Ako príklad uvedieme výraz POSUNKOVÝ JAZYK, ktorý v našich podmienkach vyjadríme takto: spojenie posunkov POSUNOK + JAZYK. Vo Švédsku, ktoré je známe širokou výskumnou základňou v tejto oblasti, sa na tento výraz vytvoril jeden skrátenej arbitrárny posunok (podľa ústnej informácie B. Vilksströma, r. 1999). Je prirodzené, že čím viac sa s posunkovým jazykom pracuje, čím viac sa skúma a využíva na akademickej pôde, tým sú zreteľnejšie zmeny v posunkoch smerom od ikonických k arbitrárnym.

S ikonicitou úzko súvisí aj možnosť spoznať význam posunku podľa jeho formálnej podoby človekom, ktorý neovláda posunkový jazyk. B. Braem (1995) túto vlastnosť nazýva transparentnosťou. Transparentnosť je vlastná posunku vtedy, ak sa jeho význam dá vydedukovať z jeho formy. Napríklad posunok STROM je v slovenskom posunkovom jazyku charakteristický vytváraním obrazu ihličnatého stromu v priestore pred telom, posunok PIŤ je transparentný tým, že sa napodobňuje pitie. Klima a Bellugiová (citované podľa Braem, 1995, s. 35) hovoria o troch stupňoch transparentnosti: 1. transparentné posunky; 2. polotransparentné posunky; 3. netransparentné posunky.

Transparentné posunky sú podľa nich vlastne ikonické posunky, pretože pri nich je jasný vzťah medzi formou a obsahom aj pre osobu, ktorá nikdy neprišla do styku s posunkovým jazykom, napr. JESŤ, MÁVAŤ, TANCOVAŤ.

Polotransparentné posunky sú také, pri ktorých nie je na prvý pohľad jasný vzťah medzi obsahom a formou. Na základe poznania významu slova osoba vie posunky vysvetliť, najst vzťah medzi obsahom a formou, napr. BUDÚCNOSŤ, CHLIEB, POCHOPIŤ, NEDEĽA.

Netransparentné posunky sú také posunky, pri ktorých nemôžeme najst žiaden vzťah medzi obsahom a formou, aj v prípade, keď poznáme význam slova, napr. AZDA, PRAVDAŽE, MÔCŤ.

V oblasti transparentnosti, resp. netransparentnosti posunkov sa robili viaceré výskumy. Napríklad Hoemann v roku 1975 na vzorke 100 náhodne vybratých posunkov z amerického posunkového jazyka zistil, že len jednu tretinu posunkov možno označiť ako transparentnú. Klima a Bellugiová uvádzajú, že z 90 posunkov probanti ich vzorky správne určili len 9. Vo všeobecnosti sa konštatuje, že 10 – 30 % posunkov je takých, ktoré dokážu identifikovať aj osoby bez akejkoľvek skúsenosti s posunkovou rečou (Braem, 1995). Podľa nášho názoru percento úspešnosti závisí primárne od nasledujúcich faktorov:

- a) od toho, či sú posunky prezentované v texte alebo samostatne,
- b) od výberu posunkov,
- c) od spôsobu prezentácie.

Podobný prieskum transparentnosti posunkov sa realizoval v roku 1999 aj na Slovensku. Vychádzalo sa z Frekvenčného slovníka posunkovej reči autorov Csonku – Mistríka – Ubára (1986), pričom sa vybral každý siedmy posunok, celkovo 63 posunkov. Z hľadiska slovných druhov išlo o 32 podstatných mien, 5 prídavných mien, 7 prísloviek, 14 sloviess, 1 spojku, 2 číslovky a 2 častice. Prieskumnú vzorku tvorilo 30 osôb, z ktorých žiadna nemala skúsenosť s posunkovým jazykom a posunky boli prezentované prostredníctvom videa, aby boli zabezpečené rovnaké podmienky pre všetkých respondentov.

Na základe stanovených podmienok a výpovedí respondentov sme zistili, že z celkového počtu 63 posunkov je 6 (9,5 %) transparentných, 10 (15,9 %) polotransparentných a 47 (74,5 %) netransparentných. Napriek tomu, že išlo o malú skupinu posunkov aj probantov, potvrdilo sa konštatovanie, ktoré sme uviedli vyššie. Aj v našom prípade bolo 25,4 % posunkov (transparentné a polotransparentné) takých, ktorých význam respondenti spoznali. Považujeme ich preto za posunky, vyznačujúce sa určitou mierou ikoncity. Uvádzame výsledky nášho prieskumu:

- transparentné posunky: ČÍSLA 20 – 50, DÍVAŤ SA, HORA (LES), KORUNA, PIŤ, SPIEVAŤ;
- polotransparentné posunky: DECEMBER, HLAVA, JAR, KLÁŠŤ, KVET, NIEKOĽKO, OTVORIŤ, PARAGRAF, RIEKA, SILNÝ;
- netransparentné posunky: A, AZDA, BOD, BUDÚCNOSŤ, CÍTIŤ, ČIERNY, ĎALŠÍ, STREDA, DÔKAZ, DOSIAL, DÔLEŽITÝ, DUCH, FILOZOFIA, HLAVNE, HRANICA, CHLIEB, CHÝBAŤ, KAM, KRIČAŤ, LEŽAŤ, LÚKA, MENIŤ, MÁJ, MLADÝ, MÔČŤ, NAMIESTO, NOVINY, NEDEĽA, OBRÁTIŤ, ODPOVEĎ, OPÄŤ, PLOT, PODĽA, POCHOPIŤ, POLOVICA, POSTAVIŤ SA, POVSTANIE, PRAVDAŽE, PRESNE, PRÍČINA, PRIPRAVIŤ, PRST, RADA, ROZUM, SKÚSENOSŤ, SLUŽBA, SPIEVAŤ.

Pri analyzovaní výsledkov sme porovnávali aj úspešnosť vzhľadom na vek a dosiahnuté vzdelanie. Napriek tomu, že nie je možné tieto výsledky zovšeobecňovať, v našej výskumnej vzorke najviac posunkov „spoznali“ osoby s vysokoškolským vzdelaním a vo vekovom rozpätí 26 – 33 rokov. Tieto údaje navodzujú rozličné možnosti interpretácie a bolo by zaujímavé túto problematiku analyzovať na väčšej výskumnej vzorke.

Otázka ikonických posunkov sa spomína aj pri teoretických úvahách o osvojovaní si posunkového jazyka ako prvého jazyka. Niektorí autori sa totiž nazdávali, že ikonické posunky sa budú osvojovať u malých detí skôr, pretože priamy vzťah medzi obsahom a formou nepočujúcemu dieťaťu uľahčí jeho osvojenie na rozdiel od slov v hovorenej reči.

Doterajšie štúdie z tejto problematiky však poukazujú na skutočnosť, že malé nepočujúce dieťa si neosvojuje ikonické posunky skôr než menej ikonické alebo vôbec arbitrárne. Bonvillian (in Braem, 1995) uvádza, že počet ikonických posunkov je u malého nepočujúceho dieťaťa rovnaký ako u dospelého nepočujúceho, t. j. asi jedna tretina. V súvislosti s tým upozorňujeme, že je potrebné si uvedomiť, že problematika ikonicty je u dieťaťa iná. Kým pre dospelého je MLIEKO ikonický posunok, pretože predstavuje proces jeho získavania – dojenie, pre dieťa z mesta, ktoré pozná mlieko len ako nápoj kupovaný v obchode, tento posunok nemá ikonický charakter. Nazdávame sa, že najsť vzťah medzi obsahom a formou si vyžaduje určitú životnú skúsenosť, ktorú dieťa môže, ale nemusí mať. Na druhej strane proces osvojovania si posunkov je podmienený konkrétnymi komunikačnými situáciami, do ktorých sa dieťa dostáva, a nie skutočnosťou, či ide o ikonický alebo arbitrárny posunok.

Spomenieme ešte, že posunok MAMA je arbitrárny, aj keď je určite jedným z prvých, ktoré sa nepočujúce dieťa od svojich nepočujúcich rodičov naučí. To platí aj pre ďalšie posunky, napr. DOBRÝ, ZLÝ.

Čiastočná ikonicitá posunkového jazyka zohráva dôležitú úlohu pri vzájomnom dorozumievaní sa nepočujúcich, ktorí používajú rozličné národné posunkové jazyky. Dlhú prevládala domnienka, že existuje jeden univerzálny posunkový jazyk. Dnes je všeobecne akceptované, že existujú národné posunkové jazyky (napr. americký posunkový jazyk, francúzsky posunkový jazyk, anglický posunkový jazyk) a spôsob, ktorým sa používatelia rozličných národných posunkových jazykov dorozumievajú, sa nazýva medzinárodné posunkovanie, ktoré má svoje špecifiká.

Bibliografia

BALUCHOVÁ, M.: Ikonicitá a arbitrárnosť v posunkovom jazyku. Bratislava: Pedagogická fakulta UK 1999. [Diplomová práca].

BRAEM, P. B.: Einführung in die Gebärdensprache und ihre Erforschung. 3. vyd. Hamburg: Signum 1995.

CSONKA, Š. – MISTRÍK, J. – UBÁR, L.: Frekvenčný slovník posunkovej reči. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986.

GROMA, M. – DOČKAL, V.: Posunková reč nepočujúcich. In: Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 1992, č. 2, príloha, s. 1 – 15.

MISTRÍK, J. a kol.: Encyklopédia jazykovedy: Bratislava, Obzor 1993.

ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987.

SABOL, J.: Arbitrárnosť znaku v neverbálnej komunikácii. In: Štylistika neverbálnej komunikácie. Bratislava: Pedagogická fakulta UK 1997, s. 186 – 190.

TARCSIOVÁ, D.: Osvojovanie si posunkového jazyka ako primárneho jazyka u nepočujúcich detí. In: Efeta – otvor sa. 2000. Ročenka časopisu o komplexnej rehabilitácii ľudí s postihnutím. Bratislava: AMOS, Pedagogická fakulta UK 2001, s. 170 – 175.